

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Güz 2024/ 2: 95-100.

Türkoloji’de Etimolojinin Kuramsal ve Metodolojik Sorunları*

András RÓNA-TAS

Çev. Ferenc László FEJES**

Hasan HAYIRSEVER***

Etimolojinin bazı kuramsal ve metodolojik sorunlarını Türkoloji’den alınan bir örnek üzerinden göstermek istiyorum. Bu amaçla karmaşık, tartışmalı ve çok yönlü bir problemi seçtim, bu da Türkçede kişi zamirlerinin kökeni sorunudur.

1) Etimolojide dil benzeşmesi sorunu – Türk dillerinde ve Türkçe dil yadigârlarında 3. kişi tekil zamiri *ol* ya da bunun ses değişimlerine uyan şekildedir. Buradan ortak bir **ol* kişi zamiri olduğu çıkarılabilir mi? Bu, etimolojiyle ilgili en temel sorunlardan biridir. Çeşitli sebeplerden dolayı ana Türkçede 3. kişi zamirinin *ol* olmadığını varsaymamız gerekmektedir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: 1) Dil yadigârlarında ve bugünkü dillerin çoğunda *ol* kelimesinin işaret zamiri işlevi de tespit edilebilir. İşaret zamirlerinin özellikle 3. kişi durumunda kişi zamirlerine dönüşmesine yönelik genel eğilimin ışığında *ol* sözcüğünün de aslen işaret zamiri olarak kullanıldığı muhtemeldir. 2) Ekleme sonucunda 3. kişi zamirinin *an-* kökünün – tüm çabalara rağmen – *ol*’dan geldiği kanıtlanamamıştır, bu nedenle adı geçen kökte daha eskicil bir zamir korunmuş olmalıdır, *ol* kelimesi de adım adım bazı durum eklerinin eklendiği bir kök işlevini kazanmış ve bu durumlarda *ol* ile eski kök arasında bir karışma meydana gelmiştir. 3) 3. kişi eklerinde, yani iyelik eklerinde ve fiile gelen

* Bu yazı, András Róna-Tas tarafından Macarca kaleme alınan “Az etimológia elméleti és módszertani kérdései a turkológiában”, *Nyelvtudományi Értekezések*, 89, 1974, s. 262-267 adlı makalenin çevirisidir.

** Yüksek lisans öğrencisi. Szeged Üniversitesi. (Macaristan). E-posta: fejer00@gmail.com
ORCID ID: 0009-0002-1113-7945.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Hacettepe Üniversitesi. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara (Türkiye). E-posta: hasanhayirsever@hacettepe.edu.tr / ORCID ID: 0000-0002-4216-3145.

kişi eklerinde *ol* zamirinin izi yoktur, buna karşın başka kişi zamirlerinin kökleriyle bağlantı kurulmaktadır. 4) Yakutçada 3. kişi zamirinin *kini* olması da *ol*'un, Türk dilleri ayrıldıktan sonra işaret zamirinden kişi zamirine dönüştüğünü göstermektedir. Eğer *ol* işaret zamiri Türk dilleri ayrıldıktan sonra, onların birbirinden bağımsız aşamalarında kişi zamirine dönüşmüş ise, bu süreç Türk dillerinde dil benzeşmesi olarak gerçekleşmiştir.

Dil benzeşmesinin, nedensiz ve nedenli olmak üzere iki türünü birbirinden ayırmak yararlı olacaktır. Nedensiz dil benzeşmesinin esası şudur: Farklı başlangıç noktalarından rastlantısal gelişim yoluyla iki ya da ikiden fazla dilde birbiriyle aynı ya da denklik kurallarına uyan sonuçlara varılır. Bunun bir örneği Macarca *én* ve Çuvaşça *epě* zamirlerindeki söz başı ünlüdür, Çuvaşçada bunun asıl *a*'dan geliştiği ve zamir kökünün yalın hâl şeklinde XVIII. yüzyıldan biraz önce ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen Türkçe *sen* ve Fince *sinä* zamirlerindeki denklik de böyledir.

Türkçe *ol* zamirine gelindiğinde durum farklıdır. Zira kelime bu şekilde ortak ana dilde de mevcuttu fakat işaret zamiri işlevindeydi. Aynı zamanda eski asıl 3. kişi zamirinin yitimine yönelik bir eğilim de mevcuttu ve sonuçta her Türk dilinin, *ol* ögesini sistemdeki öbür ögeye tercih etmesini sağlayan bir işaret zamiri sistemi ortaya çıktı. O hâlde bu konuda sadece bu eğilimin etimolojisi inceleme konusu olabilir; bu etimoloji, kelimenin biçim, anlam ve dilin işlev sistemi alanlarında tespit edilebilir.

2) Etimolojide tipoloji sorunu – Türkçedeki kişi zamirlerinin Türkçe olmasını sadece şekilleri ve anlamları değil, içinde buldukları sistemin bazı özellikleri de sağlamaktadır. Bu noktada mevcut ve var olmayan özellikleri ayırmamız gerekmektedir. Türkçedeki kişi zamirleri sisteminin özünü mevcut ve var olmayan özellikler birlikte belirlemektedir.

Mevcut özellikler: 1. kişi zamirinin başındaki çift dudaksız patlamalı sese karşın 2. kişide dişyuvasıl sürtünmeli ses bulunmaktadır, yalın ve yalın dışı durum arasında tekil durumlarda kökler farklılık göstermekte fakat çoğul durumlarda 1. ve 2. kişide farklılık göstermemektedirler. Tekil durumlarda ek geldiğinde köklerin *-n* ile bitmesi şarttır fakat çoğul 1. ve 2. kişide şart değildir. Çoğul 1. ve 2. kişi çoğul eki 3. kişininkinden farklıdır. Çoğul 1. ve 2. kişi zamirinin kökündeki ünlü tekil 1. ve 2. kişi zamirinin kökündeki ünlüden farklıdır. 3. kişide çoğul şeklin kullanılması zorunlu değildir. 1. ve 2. kişi 3. kişiye karşın konuşma eyleminde rol oynayanlar için kullanılmaktadır, örnekleri artırmak mümkündür.

Eksik özellikler: Dizgede başka dillerde bulunan canlı-cansız, yakın-uzak, görünür-görünmez, kadın-erkek, bilinen-bilinmeyen, belirli-belirsiz ayrımları yoktur. Vurgulu cümle (Fransızca *je – moi*), kişinin belirsizliği (Almanca *er – man*) ve toplumsal farklılıklar ifade edilememektedirler. Kapsayan ve kapsamayan şekiller yoktur, ikil yapı eksiktir; örnekleri artırmak mümkündür.

Türkçedeki kişi zamiri sisteminin tipolojisini diğer dillerin kişi zamiri sistemleriyle kıyaslamak yoluyla ortaya koyduk. Ancak içinde bulunan öğelerin olduğu gibi sistemin kendisinin de bir kökeni vardır. Mevcut olan özelliklerin araştırılmasının yanı sıra eksik olan özelliklere de dikkat edilmelidir. Zira eksikliğin aslı ya da ikincil olması ihtimali bulunmaktadır.

3) Etimolojide bölgesel denklikler sorunu – Türkçedeki çoğul 1. ve 2. kişi zamirlerinde -z eki vardır, bunun yerinde Çuvaşçada ses denkliklerine göre bir -r eki bulunmaktadır. Bunu ilk olarak Munkácsi ikil olarak yorumlamaya çalışmıştır. Sonra da Bang, Gabain, Menges ve diğerlerinin çalışmaları sayesinde bu görüş yaygınlaşmıştır. Poppe 1952'de “-z ekinin eski bir ikil eki olduğundan kimsenin şüphe duymadığını” yazmıştır (UAJb. XXIV, 76)¹. İtiraf etmeliyim ki ben bu görüşü çeşitli sebeplerden dolayı kabul edemem. Burada açıklayamayacağım sayısız sebeplerden birini anmak istiyorum, bu sebep konusunda yakın zamanda ilk bakışta ikil görüşü desteklediği düşünülebilecek yeni bir veri ortaya çıkmıştır. Zira tekil, ikil ve çoğul üçlü karşıtlığı daha önce hiçbir dilde tespit edilememiştir. Bu durum şimdi değişmiştir. Tuvacanın Karagas ya da Tofalar ağızına yönelik yeni monografide (Rassadin, *Fonetika i leksika tofalarskogo yazıka*. 1971. 80) üç farklı 1. kişi zamiri kaydedilmiştir: *men* ‘ben’, *bis* ‘biz ikimiz’, *bister* ‘birçoğumuz’. Bundan dolayı sorunuz artık şudur; bu korunmuş bir Ana Türkçe özelliği midir yoksa ikincil bir olgu mu söz konusudur? Karagasçanın kişi zamiri sistemi ikinci seçeneğe işaret etmektedir, çünkü 1) çoğul eki, ikil kökten sonra gelmektedir, yani gerçek bir tekil, ikil ve çoğul karşıtlığı mevcut değildir. 2) ikil anlam sadece 1. kişi durumunda mevcuttur, diğer kişilerde ya da isimlerde yoktur. 3) Kişi zamiri sisteminin başka özellikleri Türkçeye yabancı ve ikincildir, örneğin 3. şahısta bilinmeyen ve bilinen ‘o’ ayırt edilmektedir (*ol* ‘bilinmeyen o’ *om*, *oŋ* ‘benim tanıdığım, senin tanıdığım o’). Bunlar şeklen Türkçedir fakat sistem Türkçe değildir (‘om, on, omuz, onuz’ gibi).

İç argümanların yanı sıra dış argümanlar da ileri sürülebilir. Avrasya’da üç ayrı bölge mevcuttur. Çoğul 1. kişi zamirindeki kapsayan kapsamayan karşıtlığı Çin, Tibet, Dravid ile bazı Kafkasya dillerinin ve hatta Altay dilleri grubunun diğer iki üyesi Moğol ile Mançu-Tunguz dillerinin özelliğidir. Buna karşın tekil, ikil, çoğul karşıtlığı Hint-Avrupa dillerinde ve bazı Ural dillerinde, örneğin Lapon, Ugor ve Samoyet dillerinde bulunmaktadır. Üçüncü bölgede her iki özellik de eksiktir. Elbette bu eksiklik Hint-Avrupa dillerinin çoğunda ikilin yitimi gibi ikincil olabilir, ancak asli de olabilir. Kapsamayan, kapsayan ile ikil bölgelerinin kesişme noktasında karışık bir tip ortaya çıkmıştır (Esasen bu, bölgesel olguların özelliklerinden biridir). Nivhçede hem ikil hem de kapsayan-kapsamayan karşıtlığı mevcuttur.

Alan dilbilimi açısından sorumuz şudur: Türk dilleri aslen ikincil bölgeye mi mensuptu yoksa Karagasça sonradan mı ikincil bölgeyle etkileşime geçmiştir? Bu sorunun cevaplanması hem eski Türk tarihi hem de Türk dili tarihi açısından temel önemi haizdir.

Başka bir Türk dilinde daha buna benzer bir olgu bulunmaktadır, bu dil Karagasçaya başka konularda da yakınlık gösteren, onun coğrafi anlamda “komşusu” olan Yakutçadır. Yakutçada çoğul kişi zamirleri *bihigi*, *ehigi* şeklindedir. Bunlar eski *bizigi* ile *sizigi* şekillerinden kaynaklanmaktadır. Böhtlingk bu Yakutçaya özgü -igi ekinin Türkçe *iki* kelimesinin sözde “yumuşak ünsüz” versiyonu olduğu fikrini ileri sürmüştür. Fakat bu, kesinlikle kabul edilemez. Yastremskiy, sonra Radloff, Haritonov ve Poppe Yakutçadaki ekin *bizin+ki* > *biziŋi* > *bizigi* gelişimiyle açıklanabileceğini ve *iki* kelimesiyle hiç ilişkisi olmadığını göstermişlerdir. Ancak Yakutçada ikili andıran çağdaş bir kullanım daha bulunmaktadır. Şu şekilde: *en*

¹ Plural Suffixes in the Altaic Languages. *UAJb* XXIV, 3-4, 1952, s. 65-83.

bihikki ‘ben ve sen ikimiz’ *kini bihikki* ‘ben ve o ikimiz’. Bu kullanım ikilin oluşmasına doğru gitmektedir. Karagasça ve Yakutçadaki ikilin birbirinden bağımsız olarak ve morfoloji bakımından da farklı şekillerde geliştiği aşıkârdır. Eğer -z eki korunmuş eskicil bir ikil eki olsaydı, bunu hem Karagasça hem de Yakutçanın korumuş olması gerekirdi. Oysa Karagasçayla Yakutça ikil bölgesine nispeten geç girmiştir ve bu etkinin hangi yönden geldiğini Karagasçadaki Samoyetçe ödünç sözcükler kesin bir şekilde göstermektedir.

Yukarda yazılanları destekleyen bir argüman daha vardır. Kotwicz’in, konunun temel kaynaklarından biri olan monografisinde (*Les pronoms dans les langues altaïques*. Krakow, 1936. 39–43), Türk dillerinin bir grubunda **te* şeklinde yeniden kurduğu ve Moğolca *tere* ‘o’ işaret zamirine bağladığı bir işaret zamiri bulunmaktadır. Rekonstrüksiyon sesbilgisel açıdan kabul edilemez, Türkçedeki asıl şekil **ti*’dir. Bu işaret zamirinin sadece Yakutça, Sibiry Türk dilleri, Başkurtça, Tatarca, Kırgızca ve Uygurcada kullanıldığını hatırlatmak faydalı olacaktır. Bu, Moğolcayla sıkı ilişki içerisindeki dillerin grubudur. Bu **ti* işaret zamirinin Moğolcadaki karşılığı olan **ti* > *çi*, *çinadu* ‘karşı taraf’, *çinaysi* ‘daha uzakta, ötede’, *çinayun* ‘arkada’ vb. Moğolca kelimelerde karşımıza çıkmaktadır. Türk dillerinin başka bir grubunda aynı işlevde *şu* işaret zamiri kullanılmaktadır. Türk dillerinin bulunduğu coğrafya üç gruba ayrılabilir. İlk grupta sadece **ti* ve ondan gelişmiş kelimeler, ikinci grupta sadece *şu* ve çeşitli versiyonları, üçüncü grupta ise her ikisi de mevcuttur. Bu üçüncü bölge **ti* ve *şu* bölgelerinin kesiştiği noktada oluşmuştur. Bunun tek istisnası Yakutçadır, onun da şimdiki konumuna göre sadece **ti* zamirini kullanan gruba mensup olması gerekirdi. Bu olgu, diğer başka özelliklerden de tespit ettiğimiz gibi Yakutların hâlihazırdaki bölgeye nispeten geç göç ettiğini göstermektedir. O hâlde iki bölgesel kanıt birbirini desteklemektedir, buna göre -z ikil eki Karagasçada da ikincil olarak değerlendirilmelidir.

4) Ödünçleme sorunu ve etimoloji – Yenisey Ostyakçası, bir diğer adlandırmayla Ketçede 3. kişi zamiri *bu* şeklindedir. Dul’zon haklı olarak bunun Türkçe *bu* işaret zamiriyle aynı olduğunu savunmuştur. Fakat Türkçe *bu* işaret zamiri hiçbir dilde kişi zamiri işlevini görmemektedir, hatta onun anlam bakımından zıttı olan *ol* kişi zamiri olmuştur.

Sorumuz şudur: Ketçe yalnızca işaret zamirini mi ödünçlemiş, yoksa onunla birlikte işaret zamirlerinin kişi zamirine dönüşmesine yönelik eğilimi de mi almıştır? Bu soru geneldir, çünkü kişi zamirleri, sözcük dağarcığının en seyrek ödünç alınan, en dar katmanına aittir. Bu soruya cevap verebilmek için Ketçedeki kişi zamirlerinin daha fazla araştırılması gerekmektedir.

Türk dillerinde 2. çoğul kişi zamiri, saygı çoğulu olarak kullanılmaktadır *sen/siz/sizler* ‘sen, siz (saygı çoğulu), siz (çoğul)’. Fakat *siz/sizler* karşıtlığı farklı dillerde farklı anlamları temsil etmektedir. Örneğin Özbekçede belirli ve belirsiz gruplar için kullanılmaktadır (İngilizcedeki *many* ile *much* gibi), Kırgızcada ise dört öğeli bir karşıtlık ortaya çıkmıştır: *sen/siz/siler/sizder* ‘sen, siz (saygı çoğulu), siz (çoğul), siz (çoğul ve saygılı)’. Buna karşın Karagasçada *siler* şeklinde tek bir çoğul zamiri vardır, bunun anlamı da tamamen Rusça *вы* ile uyuşmaktadır; yani hem ‘siz (saygı çoğulu)’ hem de ‘siz (çoğul)’ anlamında kullanılmaktadır.

Avrupa dillerinde *pluralis majestaticus* iyi bilinen bir olgudur ve bu kullanım sonuç olarak muhtemelen Roma İmparatorluğu’ndaki ikili imparatorluk dönemine ve

düzenine dayanmaktadır. Avrupa sisteminde asıl olan çoğul 1. kişi zamirinin tekil anlamda kullanılmasıdır, aynı kullanım 2. kişide bunu takip ederek oluşmuştur. Bu gelenek Türkçede de oldukça eskidir, fakat en eski dil yadigarlarında, yani Orhon yazıtlarında eksiktir. Verebileceğim en eski örnek Yenisey yazıtlarındandır: *Umai beg biz* ‘biz Umai bey’.

Çoğul zamirinin saygıyı ifade etmek için kullanılması tamamen Türkçe öğeler aracılığıyla gerçekleşmektedir, yani bu kullanım anlam ödünçlemesidir ve belki Soğdlar vasıtasıyla Bizans’tan Türklere geçmiştir. Her halükârda Kâşgari daha XI. yüzyılda *siz* kelimesinin Çiğillerde saygı çoğulu anlamına geldiğini, buna karşın daha düşük rütbeliler için *sen*’in kullanıldığını, fakat Oğuzlarda bu durumun tam tersinin söz konusu olduğunu belirtmiştir. Yani çoğul zamirinin saygı için kullanılması nispeten geç ortaya çıkmış ve anlam ödünçlemesi farklı dillerde farklı şekillerde gerçekleşmiştir.

Türk dillerinin kişi zamiri sisteminde de ödünçlemeler vardır. Bunun bir örneği Gagauzcada Arapça *canâb* جَنَاب sözcüğünden gelen *canabin* ‘siz (saygı çoğulu)’, *canabi(s)* ‘o’, aslen ‘efendin, efendisi’ zamirleridir, başka bir örnek de Osmanlı Türkçesinde *ben* yerine kullanılan ve Farsça kökenli olan *benideniz*, Farsça *bendâ* بندہ kelimesinin ikinci kişi iyelik ekiyle ortaya çıkan şeklidir. Karaycada İbranice kökenli bir kelime bulunmaktadır (Troki *koduy*, Haliç *kavuz* < İbr. *kavod* ‘şan’) ve yine saygıyı ifade etme işlevindedir.

Yani Türk dillerinin çoğu saygı çoğulu için Türkçe öğeleri kullandığı hâlde, bazıları bununla birlikte ödünç sözcükler de kullanmaktadır. Bütün bunlardan kuramsal açıdan iki sonuç çıkarılabilir. Yeni bir toplumsal gereksinimin – ve böylece kişi zamirlerinin kullanılmasıyla toplumsal farklılıkların dilde ifade edilmesinin – yeni araçlar yaratması tabiidir, fakat bu araçların ödünçleme olması şart değildir. (Örneğin başka bir çalışmamda Moğolların Moğol edebî dilinin yaratılmasında büyük ölçüde orijinal Moğolca sözcüklerden faydalandıklarını belirttim; bkz. *AOr.* XVIII, 119–47).² Öte yandan bazı durumlarda anlam ve sözcük ödünçlemelerinin yan yana kullanılabilmesi anlaşılmaktadır ve hangisinin galip geleceği birçok farklı etkene bağlıdır. Verdiğimiz örneklerde dinin merkezi bir rol oynadığı aşikârdır.

5) İç rekonstrüksiyon ve etimoloji – Şimdiye kadar, bizi ana dile götüren “genetik” etimolojinin yanı sıra problemin tipolojik, bölgesel ve dil benzeşmesiyle ilgili yönlerinin de söz konusu olduğunu gördük. Burada bahsetmediğimiz alt-katman ile az önce anlattığımız ödünçleme sorunları, Türkçe etimoloji çalışmalarında da uygulanabilen ve uygulanması gereken iki olgudur. Bunlar kişi zamirleri gibi ananevi olarak zor addedilen bir alanda bile olumlu sonuçlar vaat etmektedir. Metodoloji bakımından en doğru yaklaşım, ana dili yeniden kurmayı denemeden önce yukarıda sıralanan olguları verilere uygulamaktır. Ana dildeki şekilleri yeniden kurmayı ancak bu olguların söz konusu olmadığını tespit ettikten sonra deneyebiliriz.

Bununla birlikte, ana dile ait sözcük biçimleri tek tip, bağdaşık bir olgu olarak algılanmamalıdır. Ana dilin çeşitli katmanlarını iç rekonstrüksiyon yöntemiyle tanımlayabiliriz.

² Some Notes on the Terminology of Mongolian Writing. *AOr.* XVIII, 1-2, 1965, s. 119-147.

Kişi zamirleriyle kişi eklerini kıyaslayalım

<i>bi</i>	<i>mān-</i>	<i>biz</i>	<i>-m</i>	<i>-miz</i>
<i>si</i>	<i>sān-</i>	<i>siz</i>	<i>-ŋ</i>	<i>-ŋiz</i>
<i>i</i>	<i>in- a</i>	<i>an-</i>	<i>-i/si</i>	<i>-lari</i>

1. kişide şahıs ekleri kişi zamirleriyle oldukça iyi bir şekilde uyuşurken 2. ve 3. kişide böyle bir uyuşma söz konusu değildir. Özellikle 3. kişide ünsüzden sonra yeniden kurulmuş 3. kişi zamirinin karşımıza çıkması ancak ünlüden sonra 2. kişi zamirini andıran bir şeklin kullanılması çarpıcıdır: *at* ‘ad’, *ati* ‘adı’, *ata* ‘baba’, *atasi* ‘babası’. *-si* ekinin çoğul ekinden ya da sıfat türeten *-siŋ* ekinden geldiğini kanıtlamaya yönelik çalışmalar başarılı olmamıştır. Bu konuda en önemli veriyi Çuvaşça sağlamaktadır, bu dilde *-i/-si* eklerinin kullanımında kökün ses özelliklerinin bir önemi yoktur, her fonolojik durumda *-i* bulunmaktadır ve *-si* sadece akrabalık terimlerinin belli bir grubunda, akrabalık adlarında kullanılmaktadır. Dolayısıyla Türkçedeki kişi zamirleri sisteminin yerinde daha önce tamamen farklı şekilde düzenlenmiş bir yapı varmış gibi gözükmektedir. Bu sistem muhtemelen kişi zamirleri sisteminden de anlaşıldığı gibi iki öğelidir.

Son olarak, 1. ve 2. şahıs ayrımında haklı olarak eskicil dilin ortaya çıkışıyla ilgili yönlerin rol oynadığına işaret eden Edmond Schütz'ün mükemmel makalesini anmak istiyorum (*AOr.* XXVIII, 139-45).³ Burada, yukarıda bahsedilenlerden daha eski bir katman söz konusudur.

Bana ayrılan süre dolmuştur. Türkçeden alınmış bir örnekle, bazı evrensel teorik ve metodolojik sorunların karmaşıklığını göstermek istedim. Uzun zamandır tarihsel dilbilimin, zengin deneyiminin teorik düzeye çıkması gerektiği kanaatindeyim. Betimsel dilbilimde artık birden fazla teori bulunmaktadır fakat tarihsel dilbilimde geniş kapsamlı bir kuram henüz ortaya çıkmamıştır. Bu konferans, böyle bir kuramın yakın gelecekte ortaya konabileceğini gösterdiği için umut vericidir. Belki Macaristan'daki köklü Altayistik geleneği ve yapılagelen çalışmalar da bu genel kuramsal sorunların çözülmesine katkıda bulunacaktır. Fakat kesin olan şudur ki teorik sorunların göz önünde bulundurulması ve yöntemlerin geliştirilmesi, Türkçe etimoloji araştırmalarını canlandıracaktır.

³ Remarks on Altaic Personal Pronoun. *AOr.* XXVIII, 1, 1974, s. 139-145.